

25n
2020

Día internacional da eliminación das violencias contra as mulleres

UNIDADE DIDÁCTICA para traballar nas aulas
de Primaria o 25N

Edita: Asociación Socio-Pedagógica Galega (AS-PG) e CIG-Ensino.

Autora: Lorena Boquete Vila. Psicóloga, Sexóloga e promotora de igualdade
@lorenaboquete

Permítese a reprodución parcial ou total dos contidos desta publicación sempre e cando se realice sen ánimo de lucro e se cite a súa procedencia e autoría.

Introdución

Corría o ano 1981 cando o movemento feminista latinoamericano organizou unha convocatoria para o 25 de Novembro con motivo da conmemoración da data na que foran asasinadas en 1960 as irmás Mirabal, servindo este acontecemento para denunciar a violencia que é exercida cara as mulleres en todo o mundo. Esta xornada conmemorativa foi sucedéndose co transcurso dos anos, e no ano 1999 a Asamblea Xeral das Nacións Unidas (ONU) declarou o 25 de Novembro o Día Internacional da Eliminación da Violencia contra as Mulleres.

Por violencia contra as mulleres a ONU entendeu que se trata de

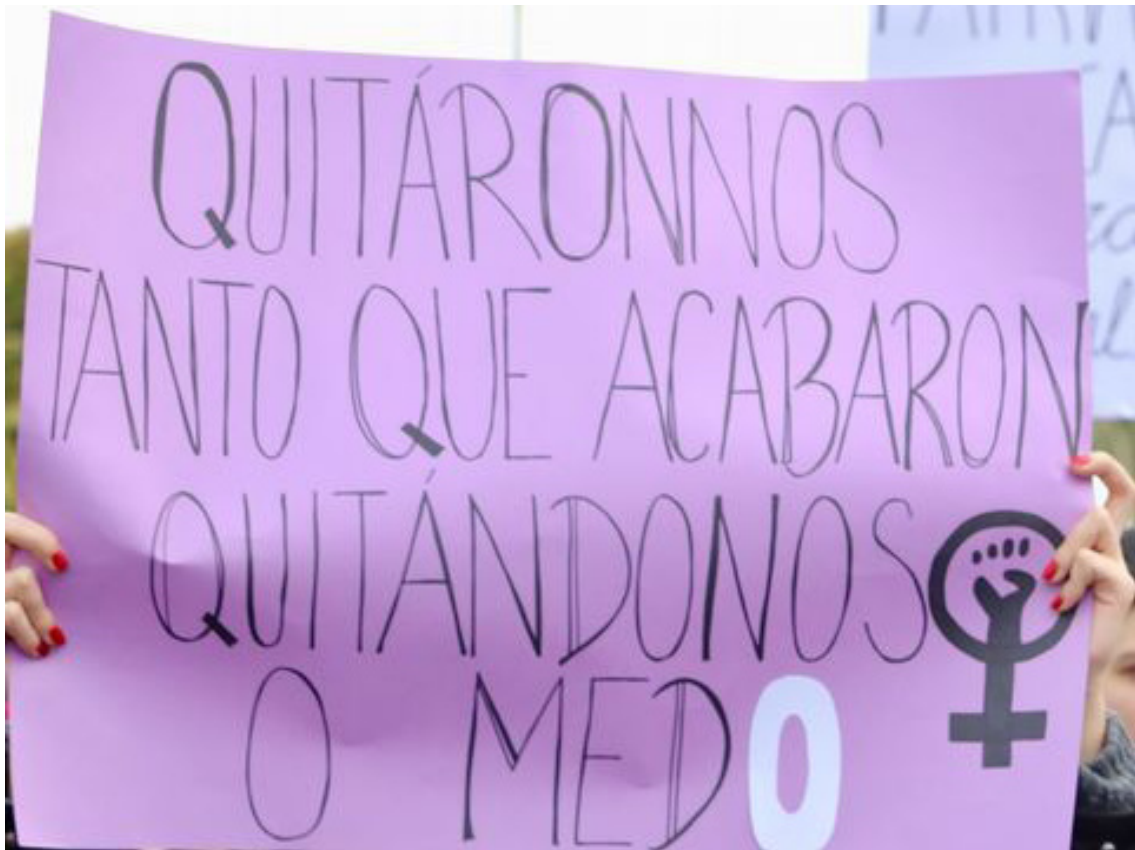
“todo acto de violencia baseado na pertenza ao sexo feminino que teña ou poida ter como resultado un dano ou sufrimento físico, sexual ou psicolóxico para a muller, así como as ameazas de tales actos, a coacción ou a privación arbitraria da liberdade, tanto se se producen na vida pública como na privada”

(ONU, 1999)

Foi a partir deste fito histórico cando os estados, autonomías e outras estruturas de goberno transnacionais comezaron a promulgar leis que axudaron a dar visibilidade ao problema e a propor estratexias de prevención. Un exemplo atopámolo a nivel estatal na Lei Orgánica 1/2004, de 28 de decembro, de Medidas de Protección Integral contra a Violencia de Xénero. Tamén a nivel autonómico atopamos na Galiza a Lei 11/2007, do 27 de xullo, para a prevención e o tratamento integral da violencia de xénero, que seguindo a definición proposta pola ONU, entende por violencia de xénero calquera acto violento ou agresión, baseados nunha situación de desigualdade no marco dun sistema de relacións de dominación dos homes sobre as mulleres que teña ou poida ter como consecuencia un dano físico, sexual ou psicolóxico, incluídas as ameazas de tales actos e a coacción ou privación arbitraria da liberdade, tanto se ocorren no ámbito público coma na vida familiar ou privada.

Tamén no eido educativo as distintas leis de educación que se foron sucedendo comezaron a facer explícito o papel da educación regulada na promoción da igualdade e a prevención da violencia de xénero. A LOMCE advirte que un dos seus principios é “O desenvolvemento, na escola, dos valores que fomenten a igualdade efectiva entre homes e mulleres, así como a prevención da violencia de xénero”. De igual maneira establece que un dos seus fins é “A educación no respecto dos dereitos e liberdades fundamentais, na igualdade de dereitos e oportunidades entre homes e mulleres e na igualdade de trato e non discriminación das persoas con discapacidade”.

Polas características dos centros educativos, estes convértense en contextos idóneos para a introdución de valores igualitarios, libres de prexuízos e de estereotipos sexistas, proporcionando modelos de relacións baseados na igualdade, o

respecto e o rexeitamento de calquera tipo de violencia. Do mesmo xeito tamén son espazos nos que é posible a detección e atención de casos de violencia de xénero.

Ponse de manifesto por tanto que os centros educativos teñen un papel relevante para rachar coa a violencia de xénero e outras formas de discriminación, co fin de facilitar cambios cara unha sociedade máis igualitaria. Esta guía pretende ofrecer ferramentas e actividades que axuden ao profesorado a acadar dito cometido.

Obxectivos

O obxectivo principal que se persegue coas actividades propostas nesta guía é o de promover a consecución dunha sociedade máis xusta e igualitaria, libre de violencias machistas e caracterizada pola consecución dun estado de benestar para todas as persoas.

Entre os obxectivos específicos podemos identificar os seguintes:

- ▷ Promover o empoderamento das nenas e mulleres
- ▷ Sensibilizar sobre os distintos tipos de opresións e desigualdades, especialmente as relacionadas co sexo-xénero.
- ▷ Facilitar o desenvolvemento de habilidades e condutas non machistas.
- ▷ Identificar como se crean as diferenzas de xénero no proceso de socialización.
- ▷ Analizar as distintas funcións asignadas socialmente aos diferentes xéneros.
- ▷ Potenciar a deconstrución dos estereotipos e roles de xénero.
- ▷ Favorecer a reflexión sobre as causas e consecuencias das opresións de sexo-xénero.
- ▷ Promover a igualdade e o respecto.
- ▷ Proporcionar información sobre estratexias de denuncia das violencias machistas.

Metodoloxía

Proponse unha metodoloxía baseada na participación activa por parte do alumnado, de xeito que se poida favorecer o intercambio de ideas e experiencias, o diálogo e a construción colectiva entre todas as persoas que conforman a aula. Neste sentido o rol do profesorado debe ser o de facilitador, guiando as actividades, cuestionando os argumentos e actitudes machistas que poidan ir xurdindo e ofrecendo argumentos e alternativas de pensamento e conducta máis igualitarias. Nestas actividades non se espera por tanto que o profesorado actúe como un mero transmisor de información. Ao mesmo tempo é ben sabido que o profesorado ten un papel importante na aula xa que pode servir de modelaxe, neste sentido consideramos importante destacar a importancia de traballar en prol da igualdade de xeito transversal, no día a día e ao longo das distintas materias, adoptando unha linguaxe inclusiva e unha perspectiva interseccional e de cuestionamento das opresións que estamos a reproducir en tanto que individuos atravesados por unhas condicións e vivencias concretas.

Actividades

Actividade 1: OBSERVATORIO DA VIOLENCIA

Descrición

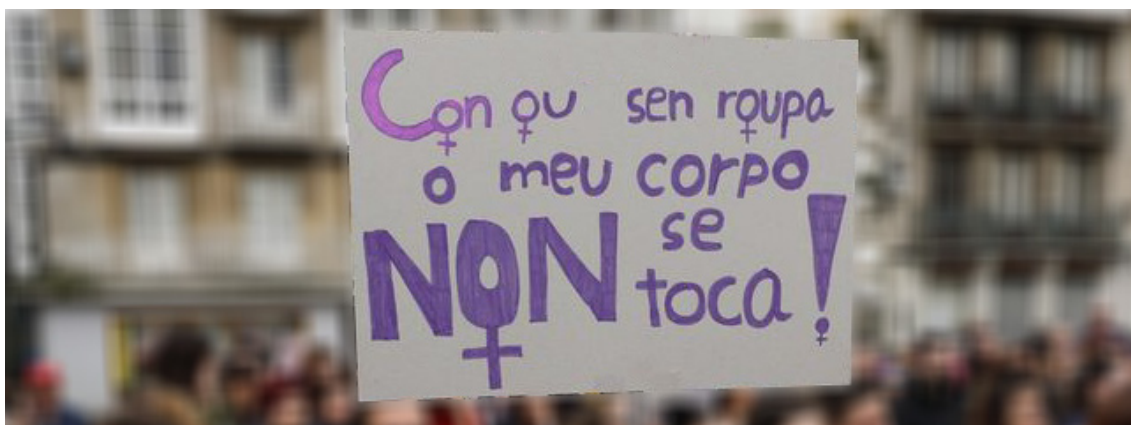
Para esta actividade pídese ao alumnado que se dispoña conformando unha fila, de xeito que cada persoa teña a outra persoa a cada lado (agás as persoas que se atopan nas esquinas da fila, que só terán a unha persoa nun dos lados).

A persoa que facilite actividade irá lendo unha serie de frases que aparecerán recollidas a continuación. O que debe facer o alumnado tras escoitar a frase é pensar se se sente identificado co que di e se sente que algunha vez lle ocorreu a el/ela iso. No caso en que sintan que esa frase é verdadeira para si mesmos/as ou que iso que se menciona lles ocorreu, deben dar un paso cara adiante. No caso en que iso non lles ocorrese ou non se sintan identificados/as deben permanecer no sitio no que estaban sen dar ningún paso.

O alumnado debe ir avanzando ou quedando no seu sitio a medida que se vaian lendo as frases, sen volver ao seu posto inicial. Ao rematar as frases obsérvase en que lugar quedou cada persoa. Se alguén prefire non responder á pregunta pode quedar no seu sitio.

As frases son as seguintes:

- Algunha vez me dixeron que se non choro estou máis guapo/a.
- Algunha vez tiven que dar un bico ou aperta a alguén que non quería porque un adulto me dixo que tiña que facelo.
- Algunha vez me dixeron que non son bo/boa deportista.
- Alguén me dixo que son máis fea/feo que as e os meus compañeiras e compañeiros.
- Algunha persoa maior me fixo un xesto groseiro.
- Penso que son máis débil que outros rapaces.
- Penso que son máis débil que outras rapazas.
- Algunha vez me dixeron que non son bo/boa en matemáticas.
- Algunha vez me pegaron.
- Algunha vez me insultaron.
- Algunha vez se riron de min.
- Algunha vez me dixeron que son menos intelixente.
- Algunha vez me castigaron inxustamente.

Ao rematar as frases podemos preguntar que tiñan en común (todas fan referencia a violencias), como se senten cando lles pasa ou pensan algunha desas cousas, en que partes do corpo son capaces de identificar esas emocións e sentimentos, que fan cando se senten así, preguntar se piden axuda e quen poden pedir axuda, que persoas lles fan sentir mellor cando están tristes e teñen medo, se hai algunha actividade que lles faga sentirse mellor. Tamén se pode reflexionar sobre a cuestión de se as rapazas avanzaron máis ou menos e a que se pode deber isto. Do mesmo xeito podemos preguntarlles se cren que outras persoas tamén sofren estas violencias ou se só lles pasa a eles/elas.

Para rematar a actividade cunha boa sensación podemos preguntarlles se hai algo que poderían facer nese momento entre todos e entre todas para que se poidan sentir máis alegres, por exemplo un abrazo colectivo, bailar unha canción que lles guste, etcétera. Consensúase a actividade con todo o alumnado e realízase.

Obxectivos

- ▷ Tomar conciencia das violencias que se exercen na sociedade e como nos atravesan.
- ▷ Identificar as emocións, sentimentos e sensacións que nos provocan os distintos tipos de violencias.
- ▷ Reflexionar sobre as consecuencias a nivel físico, psicológico e social das violencias.
- ▷ Desenvolver estratexias de regulación emocional.
- ▷ Adestrar habilidades de negociación e escoita activa.

Materiais

Ningún en concreto, aínda que sería recomendable dispoñer dun espazo amplo para realizar a dinámica.

Actividade 2: REVISTA DE XOGUETES

Descrición

Aproveitando a proximidade do 25N coa campaña de xoguetes de nadal, imos a empregar as revistas de xoguetes para analizar se as empresas nas que se venden xoguetes reproducen os estereotipos sexistas da división sexual dos xoguetes na súa propaganda. Para iso dividimos as aulas en grupos de traballo de 4 ou 5 persoas. A cada grupo entréganselle dúas revistas de distintos comercios.

A tarefa que debe desenvolver cada grupo é a de localizar xoguetes cos que estean xogando tanto nenas como nenos nas imaxes das revistas. Estes xoguetes deben recortalos das revistas e pegalos nuns folios en banco que se lles entregarán. Cando recorten a imaxe do xoguete teñen que recortala de tal xeito que aparezan tamén o/s neno/s e a/s nena/s que xogan con el na imaxe. Unha vez que teñan recortados e pegados todos os xoguetes que cumpren con esas características, xuntarán os folios para elaborar a súa propia revista inclusiva de xoguetes de nadal.

Ao rematar a tarefa preguntaremos se foi doado incluír moitos xoguetes na súa revista e por que, podemos falar sobre se había algún tipo de xoguetes cos que os nenos nunca xogaban ou se había algún tipo de xoguetes cos que as nenas nunca xogaban, se iso pasa na realidade ou se todos e todas podemos xogar cos mesmos xoguetes. Tamén podemos preguntar que habilidades se desenvolven ao loitar con cada xoguete (habilidades de coidados, habilidades estéticas, habilidades comunicativas, habilidades tecnolóxicas...) e que tipos de xoguetes prefiren. Se hai diferencias entre os xoguetes preferidos polas nenas e os nenos podemos debater sobre os posibles motivos polos que pode ocorrer iso.

Obxectivos

- ▷ Analizar as distintas funcións asignadas socialmente aos diferentes xéneros.
- ▷ Adoptar una actitude crítica e facilitar a deconstución os estereotipos de xénero.
- ▷ Facilitar o desenvolvemento de habilidades e condutas non machistas.
- ▷ Identificar como se crean as diferenzas de xénero no proceso de socialización.
- ▷ Favorecer a reflexión sobre as causas e consecuencias das opresións de sexo-xénero.
- ▷ Promover a igualdade e o respecto.

Materiais

Revistas de nadal de distintos comercios, tesoiras, folios, pegamento, grampadora, rotuladores.

Actividade 3: O CONSENTIMENTO

Descrición

Para esta actividade propónse a visualización do vídeo “Explicamos el consentimiento para niñ@s”, dispoñible en Youtube no seguinte enlace: https://www.youtube.com/watch?v=qhKoCFQ3Yog&ab_channel=explicamos

Unha vez visto o vídeo propónse unha reflexión sobre o concepto de consentimiento e preguntamos que é o consentimiento, para que cousas poden dar ou non consentimiento, como poderíamos saber que unha persoa non está dando o seu consentimiento, como poderíamos saber que unha persoa non dou o seu consentimiento.

A continuación débátese sobre que persoas poden tocar os nosos corpos e en que contextos (motivos hixiénicos ou sanitarios), se hai partes do corpo máis íntimas que outras e se estas son as mesmas para todas as persoas ou se dependen do que a cada un ou unha lle fai sentir cómodo/a. Como podemos saber se podemos tocar a unha persoa, que pasa se nos din que non lles gusta que lles toquemos dun determinado xeito ou nun determinado lugar, que pasa se alguén nos fai sentir mal ao tocarnos dun xeito que non nos gusta ou nunha determinada parte do corpo, a quen llo podemos contar, etcétera.

Obxectivos

- ▷ Identificar que mostras de cariño ou afecto lles gustan, de quen lles gusta recibilas e en que momentos.
- ▷ Desenvolver habilidades de expresión dos límites persoais.
- ▷ Respetar os límites doutras persoas.
- ▷ Comprender a noción de consentimiento.
- ▷ Desenvolver habilidades de empatía e escoita activa.
- ▷ Previr abusos sexuais.

Materiais

Proxector, alt falantes, ordenador, conexión a internet.

Actividade 4: TARXETA VERMELLA AO MALTRATADOR

Descrición

Proxectamos o vídeo “Saca tarjeta roja al maltratador” dispoñible en YouTube <https://www.youtube.com/watch?v=9h0QCgIO598>

Tras a visualización podemos preguntar de que fala o vídeo, que saben da violencia de xénero, de que formas se pode manifestar, que papel temos as persoas en deter a violencia de xénero, como podemos axudar ou pedir axuda, onde se pode denunciar, etcétera.

A continuación pedimos ao alumnado que pense en máis frases ou situacións violentas nas que se podería “sacar a tarxeta vermella” aos agresores. Cada persoa debe pensar en 3-5 frases dependendo da idade do alumnado. Despois póñense en común as frases e débátese no grupo se son tipos de agresión ou non.

Obxectivos

- ▷ Promover a igualdade e o respecto.
- ▷ Proporcionar información sobre estratexias de denuncia das violencias machistas.
- ▷ Coñecer os tipos de violencia de xénero.
- ▷ Favorecer a implicación da sociedade na prevención da violencia de xénero e outras violencias machistas.
- ▷ Concienciar sobre a importancia de ofrecer axuda e coidados ás persoas que sofren violencia.

Materiais

Ordenador, proxector, alt falantes, folios, bolígrafos.

Actividade 5: TIRIÑAS CUBREFERIDAS EMOCIONAIS

Descrición

Indicamos ao alumnado que a partir de agora e durante un determinado tempo (un día, unha semana, ata o final do curso...) cando un/ha compañeiro/a da clase nos trate mal ou nos faga sentir mal é moi importante que conte o que sucedeu e como se sentiu ao profesorado, xa que este lle colocará un apósito adhesivo en sinal de que ese día alguén lles fixo sentir mal. Podemos poñer exemplos sobre conductas que nos poden facer sentir mal e/ou mancar física ou emocionalmente tales como unha agresión física, un insulto, facer burla, non escoitar ou non deixar falar, romper as nosas cousas, infravalorar as nosas emocións, etcétera.

O alumnado agredido deberá levar o apósito adhesivo durante toda a xornada escolar ata a última hora de clase. Podemos alentar ao resto de compañeiros e compañeiras a que mostren conductas afectivas, de apoio, solidariedade e coidados cara a persoa agredida e violentada, se así o desexan, durante o tempo que a leva posto o apósito adhesivo.

Nos últimos 20 minutos de clase pódense comentar na clase cales foron as conductas das outras persoas que nos fixeron dano. É moi importante dar boa acollida a todas as emocións que poidan xurdir no grupo, dar importancia a todos os sentires, facer ver e poñer en valor o feito de que cada persoa ten un xeito de interpretar as cousas e unha sensibilidade concreta, repensar se habería algunha maneira máis positiva de relacionarnos ou unha conducta alternativa á agresión máis satisfactoria para todas as persoas implicadas (agresor/a ,víctima e compañeiros/os). Neste tempo tamén se lle pode dar unha oportunidade á persoa agresora para que, se así o sente, poida desculparse coa persoa agredida.

Obxectivos

- ▷ Promover estilos relacionais non violentos.
- ▷ Previr o bullying, a violencia de xénero e outras agresións machistas.
- ▷ Previr as actitudes e conductas intolerantes coa diversidade.
- ▷ Facilitar a identificación, expresión e xestión de emocións.
- ▷ Incitar ao alumnado a solidarizarse e defender ás persoas agredidas ou violentadas.
- ▷ Facilitar a expresión de mostras de afecto e os coidados mutuos.
- ▷ Ofrecer alternativas condutuais non violentas.

Materiais

Apósitos adhesivos.

Actividade 6: RELAXACIÓN

Descrición

Para a realización desta actividade podemos empregar colchonetas, almofadas, esteiras, alfombras ou outros materiais que poidan proporcionar comodidade para facer as técnicas de relaxación.

Solicitamos ao alumnado que se dispoña nunha posición cómoda como deitados e deitadas. A continuación explícase que se vai a realizar unha actividade de relaxación, para o cal se van a empregar unhas gravacións que nos van a ir guiado e indicando o que debemos facer. Pedímoslles que pechen os ollos e reproducimos algún dos seguintes vídeos:

- Ejercicio de Relajación para Niños en 5 minutos. EL ÁRBOL MÁGICO. Disponible en Youtube <https://www.youtube.com/watch?v=tJ9VPRkNjBo>
- Meditación para niños guiada corta - El vuelo de la mariposa. Disponible en Youtube <https://www.youtube.com/watch?v=6ssV12a4J0M>
- Meditación para niños “El Tren de la Calma”. Disponible en Youtube https://www.youtube.com/watch?v=mbX1zehQt_Y&list=PLcQSw7rLs6DTSwPdSwCn-xRS8Hiof5AOL&index=9
- Meditación para Niños “EL ARCOIRIS”. Disponible en Youtube <https://www.youtube.com/watch?v=PE2J7utkeV8&list=PLcQSw7rLs6DTSwPdSwCn-xRS8Hiof5AOL&index=24>

Unha vez rematada a técnica podemos abrir unha conversa na que as e os rapaces nos expresen como se sentiron, se conseguiron relaxarse, se estaban relaxados e relaxadas antes de comezar a actividade, como se senten agora, etcétera.

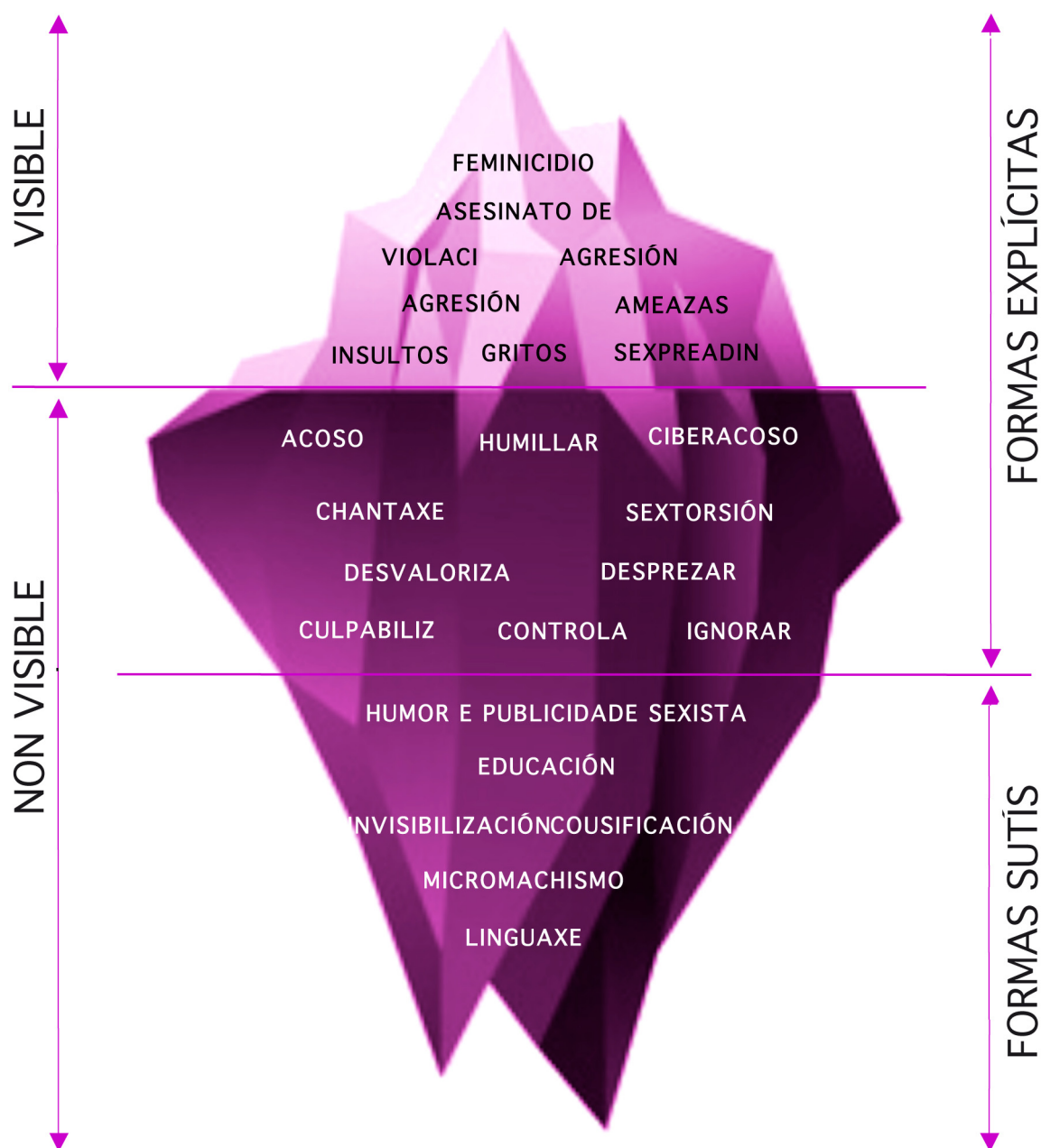
Obxectivos

- ▷ Adestrar habilidades de relaxación.
- ▷ Ofrecer alternativas de xestión emocional.
- ▷ Promover a identificación e expresión de emocións.

Materiais

Colchonetas, almofadas, esteiras ou alfombras, ordenador e altosfalantes.

O iceberg da violencia de xénero

Adaptación ao galego realizada por Lorena Boquete da infografía de Amnistía Internacional e do iceberg da (ciber)violencia de xénero da Guía "Conectar sin que nos raye".

Glosario

Ciberbullying/ciberacoso: é un tipo de acoso que se da de forma reiterada a través de medios dixitais, coa finalidade de socavar a autoestima e a dignidade persoal da persoa acosada, danando o seu benestar psicolóxico e/ou emocional, o seu status social. O acoso pode darse a través de mensaxes de texto ou voz, imaxes, vídeos, etcétera.

Cisheteropatriarcado: sistema de crenzas e comportamentos que establece que o normal –e por tanto o bo e adecuado– e natural é ser persoas cissexuais e heterosexuais, garantindo o binarismo sexual e a xerarquía de xénero home/muller.

Cousificación: refírese a tratar ás mulleres e nenas como se foran unha cousa ou obxecto, deshumanizándoas para poder exercer violencia sobre elas.

Cultura da violación: representacións culturais e actitudes normalizadas e aceptadas socialmente da violencia sexual cara as mulleres ou suxeitos feminizados.

Doxing: refírese á conducta que consiste en investigar e publicar información privada dunha persoa ou entidade en internet coa finalidade de humillar, ameazar ou intimidar.

Estereotipos de xénero: son aqueles que crean expectativas sociais, actitudes e roles que atribuímos a un grupo determinado, neste caso, ao colectivo de homes e de mulleres.

Falso consentimento: fai referencia ao espellismo de consentimento que se da cando unha persoa non expresa verbalmente a súa vontade de non ter unha relación sexual (aínda que si o pode expresar doutro xeito, por exemplo coa súa linguaxe non verbal), ou cando unha persoa non declina ter unha relación sexual por medo, porque está coaccionada, intimidada, etcétera. É dicir que non existiría verdadeira vontade ou desexo.

Feminismo: conxunto de correntes teóricas, sociais e políticas que buscan unha transformación social baseada na consecución da igualdade de xénero.

Feminización da pobreza: termo que da conta do feito de que a maioría de persoas empobrecidas son mulleres.

Fenda dixital de xénero: concepto que fai referencia ás desigualdades de xénero que teñen que ver co emprego de TICs. Existen tres fendas dixitais: a primeira fai referencia ao desigual acceso aos recursos, a segunda fai referencia ao uso desigual de plataformas dixitais e medios tecnolóxicos relacionados con internet, a terceira refírese á calidade do uso.

Gafas violetas: é unha metáfora que se emprega para referirse ao acto de tomar conciencia das desigualdades de xénero e adoptar unha mirada crítica cara estas.

Identidade sexual/de xénero: sentimento de pertenza ou non a un ou varios xéneros. Tradicionalmente considerábanse dúas, muller e home, directamente relacionados co sexo asignado ao nacer. Na actualidade sabemos que as persoas

poden ter un xénero coincidente co sexo que lle foi asignado ao nacer (persoas cis) ou non coincidente (persoas trans), que poden non ter ningún sentimento de pertenza a un xénero ou poden sentir que pertencen parcialmente a varios á vez.

Interseccionalidade: consiste nunha ferramenta analítica que nos permite tomar consciencia dos distintos xeitos de exercer opresión cara outras persoas polo feito de ter un privilexio. Algunhas fontes estruturais de desigualdade son a raza, o xénero, a clase social, a orientación sexual, a etnia, a nacionalidade, a idade, a corporalidade, etcétera.

LGTBQIA+ fobias: refírese á actitude intolerante, discriminatoria e de rexeitamento cara a diversidade sexual relativa á orientación sexual, a identidade sexual e a expresión de xénero. Atendendo ás siglas L de lesbiana, G de gay, T de trans*, B de bisexual, Q de queer, I de intersexual, A de asexual e o + inclúe ao resto de diversidades sexuais.

Micromachismos: termo que fai referencia ás violencias máis invisibles e normalizadas na sociedade, e que son máis custosas de percibir pola súa sutileza.

Misoxinia: orixinada da unión entre os termos gregos “miseo” e “gyne”, cuxos significados son respectivamente odio e mulleres. A palabra misoxinia é usada para definir o sentimento de aversión, repulsa ou desprezo polas mulleres e valores femininos. Este sentimento tradúcese en comportamentos machistas, cuxas opinións, actitudes buscan o establecemento e a manutención das desigualdades e xerarquías entre homes e mulleres, contribuíndo á crenza de superioridade do poder e da figura masculina.

Roles de xénero: Son construcións culturais da nosa sociedade que esperan das persoas certos comportamentos. Asignan aos homes a masculinidade e ás mulleres a feminidade, para o caso das sociedades occidentais. Non todas as culturas perciben os mesmos roles de xénero, nin son necesariamente fixos, nin están ligados á lóxica binaria (muller/home).

Sexismo: expresión da discriminación baseada no sexo, caracterizada por diferenzas e por un trato desigual entre homes e mulleres, pero, especialmente, pola supeditación dun sexo sobre o outro. Dada a nosa estrutura de sexo-xénero, o sexismo dáse do sexo masculino cara o feminino. Esta xerarquización, baseada no poder, é unha característica de calquera práctica discriminatoria.

Violencia de xénero: segundo a ONU (1999) fai referencia a todo acto de violencia baseado na pertenza ao sexo feminino que teña ou poida ter como resultado un dano ou sufrimento físico, sexual ou psicolóxico para a muller, así como as ameazas de tales actos, a coacción ou a privación arbitraria da liberdade, tanto se se producen na vida pública como na privada.

Xerarquización de xénero: fai referencia á idea construída e difundida socialmente de que o “masculino” ten un valor superior ao “feminino”.

Bibliografía

- Comunidad Autónoma de la Región de Murcia (2016). *Guía de actuación contra la violencia de género en el ámbito educativo*. Recuperado de <https://igualdady-violenciadegenero.carm.es/documents/202699/4328688/Gu%C3%ADa+de+actuaci%C3%B3n+contra+la+violencia+de+g%C3%A9nero+en+el+%C3%A1mbito+educativo/2df854b8-2979-4f9a-9bf5-fbeab3a71020>
- Consejería de Igualdad del Cabildo de Gran Canaria (2017). *Masculinidades. Materiales para la formación y el debate*. Recuperado de <https://igualdad.grancanaria.com/documents/6306648/0/Libro+MASCULINIDADES2/ae5ff436-4852-4093-ab9b-13af1570b658>
- DÍEZ, C., MORENO, M. y RUIZ, C. (2017). *Guía para la prevención y la actuación ante la violencia de género en el ámbito educativo*. Instituto Asturiano de la Mujer del Principado de Asturias. Recuperado de <https://violenciagenero.org/sites/default/files/guia-violencia-genero-ambito-educativo.pdf>
- DUQUE, I. (2020). *Conectar sin que nos raye*. Recuperado de http://andujar.es/fileadmin/pdfs/Mujer/GUIA_conectar_sin_que_nos_raye.pdf
- ESTÉBANEZ, I. (2018). *La ciberviolencia hacia las adolescentes en las redes sociales*. Instituto Andaluz de la mujer. Recuperado de <https://www.juntadeandalucia.es/export/drupaljda/guia-ciberviolencia-adolescentes.pdf>
- FERNÁNDEZ, P. (2018). *Guía para profesionales ante chicas adolescentes que sufren violencia de género*. Instituto Andaluz de la Mujer. Recuperado de https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/5643_d_Guia_IAM_Adolescentes_genero.pdf
- HERRERA, C. (2018). *Mujeres que ya no sufren por amor*. Catarata.
- HERRERA, C. (2019). *Hombres que ya no hacen sufrir por amor*. Catarata.
- MUÑIZ DE LA PEÑA, C., DE LA CUEVA, F., MOVILLA, K., ONETO, M., CAPINHA, M., PERMUY, M., FERREIRA, N., VARELA, N. e ESCUDERO, V. (2011). *Impacto de la Violencia de género sobre niños, niñas y adolescentes*. Guía de intervención. Meniños y Universidade da Coruña. Recuperado de http://uiicf.net/wp-content/uploads/2018/02/GUIA-Infancia_en-violencia_de_genero.pdf
- KIRKWOOD, C. (1999). *Como separarse de su pareja abusadora*. Ediciones Grani-ca.
- LAGARDE, M. (2015). *Claves feministas para el amor*. Batalla de ideas.
- LINARES, E. (2019). *El iceberg digital Machista*. Instituto vasco de la mujer. Recuperado de https://www.emakunde.euskadi.eus/contenidos/informacion/certamen_publicaciones/es_def/adjuntos/vi_certamen_emakunde_2018.pdf
- POLOSABAT, C. (2016). *Lucía Pérez o el iceberg de la violencia machista*. *La Vanguardia*. Recuperado de <https://www.lavanguardia.com/muyfan/20161023/411244220621/lucia-perez-violencia-machista-agresion-sexual.html>

RASO PRAZERES, R (2020). *8M 2020. Materiais para traballar nas aulas de primaria*. Asociación Socio-Pedagóxica Galega e CIG-Ensino. Recuperado de <https://www.cig-ensino.gal/files/Documentos/8M/8m2020PRIMARIA.pdf>

RASO PRAZERES, R (2020). *8M 2020. Materiais para traballar nas aulas de secundaria*. Asociación Socio-Pedagóxica Galega e CIG-Ensino. Recuperado de <https://www.cig-ensino.gal/files/Documentos/8M/8m2020SECUNDAR.pdf>

RISO, W. (2019) *Los límites del amor*. Zenith.

Onde acudir

Teléfono nacional de atención á violencia de xénero:

016

Teléfono para persoas con discapacidade auditiva e/ou da fala:

900 116 016

Teléfono de emerxencias:

112

Teléfono da muller da Secretaría Xeral de Igualdade da Xunta:

900 400 273

Asesoramento xurídico online da Secretaría Xeral de Igualdade da Xunta: <https://igualdade.xunta.gal/gl/content/asesoramento-xuridico-line>

Centros de Información ás Mulleres (CIM) de Galicia:

<https://igualdade.xunta.gal/gl/recursos/centros-de-informacion-mulleres>

